

3.3. Проблема повернення культурних цінностей: досвід для України

Здавалося, що з плином часу та зміною поколінь проблеми, пов'язані з подоланням спадщини націонал-соціалізму втратять свою актуальність. Однак огидні прояви нелюдяності й жорстокості можна спостерігати і на початку XXI ст.

З широкого кола проблем, пов'язаних з Другою світовою війною, важливим і донині невирішеним питанням залишається проблематика переміщених або назавжди втрачених культурних цінностей. Втрачені твори мистецтва, які багато років вважалися безслідно зниклими, час від часу

продовжують повертатися до своїх власників або їх нащадків. Багато з них зберігається не лише у музеях та їх запасниках, а в приватних колекціях у різних країнах світу.

Цілеспрямована державна стратегія нацистської Німеччини у період 1933-1945 рр. мала на меті пограбування тисячолітніх культурних надбань людства. Посадовці «Третього Рейху» здійснювали величезний масив злочинів, включаючи позбавлення приватної власності, дискримінацію, переслідування та фізичне знищення мільйонів людей.

Долаючи наслідки політики націонал-соціалізму у культурній сфері, Україна зіткнулася з новими викликами сучасної доби. В цьому контексті не можна не згадати і про російську агресію та вивезення з музеїв Криму цінних творів мистецтва – культурної спадщини України. В липні 2016 р. у Третьяковській галереї в Москві, з порушенням норм міжнародного права, було відкрито виставку робіт художника І. Айвазовського, вивезених із Криму. Експозиція складалася з 38 картин та графічних малюнків з Феодосійської картинної галереї імені Айвазовського. Серед них «Ніагарський водоспад», «Буря над Євпаторією», «Корабель “Дванадцять апостолів”».

То ж для України сучасні проблеми значно актуалізують вивчення міжнародної практики та досвіду окремих країн у розв'язанні цих важливих проблем. В цьому сенсі видається слушним досвід політики Німеччини у розв'язанні проблем розшуку та реституції втрачених, вкрадених чи незаконно відчужених творів мистецтва.

Політико-правову базу в царині реституції творів мистецтва та культурних цінностей суттєво доповнили напрацювання Міжнародної Вашингтонської конференції з питань майна періоду Голокосту (1998 р.). В контексті заявленої проблематики під час роботи конференції особливу увагу було приділено проблемі пограбованих творів мистецтва. Міжнародною угодою було передбачено, що музеї держав, які підписали цю угоду, покликані перевірити свої фонди на предмет їх походження та визначити, чи містять вони культурні об'єкти, які були незаконно відчужені за часів панування націонал-соціалістів.

З різних причин доля багатьох предметів культури, які були конфісковані або викрадені в їх власників у період 1933-1945 рр. або продані без згоди власника залишається нез'ясованою. Частково несвідомо, частково свідомо у повоєнні десятиліття німецькі історики, культурологи, мистецтвознавці і музеєзнавці недостатньо займалися проблематикою виявлення та повернення культурних цінностей, втрачених за часів нацистського панування. Виходячи з положень Вашингтонської декларації від 3 грудня 1998 р., уряд ФРН взяв на себе зобов'язання зробити внесок у дослідження походження та реституцію культурних цінностей.

Вирішення цих проблем було поставлено на ґрунтовну державну основу. В 1998 р. в м. Магдебург було створено Координаційне бюро з розшуку втрачених культурних цінностей. Бюро бере активну участь у пошуках творів мистецтва та створенні банку інформації про викрадені чи втрачені культурні цінності. Велика робота проводиться щодо пошуку втрачених творів мистецтва,

реконструкції колекцій та списків робіт, за допомогою яких можна підтвердити справжність або виявити підробку окремих творів. В свою чергу, німецькі державні музеї, архіви та бібліотеки з метою сприяння пошуку конфіскованих нацистами творів мистецтва підготували низку інформаційних матеріалів, які дозволяють знайти численні докази автентичності та перевірити право власності станом на період 1933-1945 рр. Таким чином, створення та діяльність німецького Координаційного бюро з розшуку втрачених культурних цінностей сприяло розвитку наукових досліджень у цій сфері.

Варто зазначити, що за останні десять років у Німеччині значно активізовано роботу щодо підготовки майбутніх експертів – мистецтвознавців та музеєзнавців, які займаються дослідженням походження творів мистецтва. Суттєво збільшилася кількість науково-практичних конференцій, присвячених проблемам подолання наслідків націонал-соціалістичного панування в культурній сфері. Важливим у цьому плані є дослідження предметів викраденого мистецтва, трофеїв війни, колекцій нацистів, історії їх походження та переміщення.

Німецькі мистецтвознавці ретельно вивчають каталоги відомих аукціонних домів на предмет появи в них творів, відчужених за часів панування нацистів. Особливий інтерес викликають твори мистецтва, які розпродавалися із знаменитих колекцій, а також твори, вилучені насильницьким шляхом у євреїв. Однак набагато складніше відстежувати предмети культурної спадщини, які знаходяться у приватних колекціях в різних країнах світу. Куплені на аукціонах та в приватних колекціонерів старожитності не завжди мають легальне походження. Доволі складно прослідкувати їх переміщення та історію від першого до останнього власника.

Неабиякі труднощі виникають і під час пошуку та з'ясування походження трофейного та пограбованого мистецтва. Оцінюються насамперед надписи на зворотному боці картин, позначки митців та власників на картинах, рукописні записи, маргіналії, присвяти, ініціали, печатки або екслібриси на книгах та архівних матеріалах.

Згідно з повоєнними радянськими даними, наприкінці 1950-х рр. із СРСР до колишньої НДР було повернуто від 1,5 млн до 1,9 млн предметів культури. За оцінками фахівців, на даний час на території сучасної Росії ще залишається від 1 млн до 1,2 млн музейних експонатів. Мільйони томів архівних справ дотепер знаходяться на території Росії.

Друга світова війна нанесла величезної шкоди людству та призвела до численних втрат культурного надбання народів СРСР. Як відзначає український дослідник С. Кот, під час Другої світової війни Україна втратила до 250 тис. предметів з 21 музею і близько 50 млн книжок. На думку експерта, цінності, вивезені з України, становили 55% усіх культурних цінностей, які німці вивезли з Радянського Союзу. Визначні культурні цінності ешелонами вивозилися з її території спеціальними німецькими організаціями та підрозділами, серед яких вирізнялися Айнзацштаб рейхсляйтера А. Розенберга та батальйон спеціального призначення «Група Кюнцберга». Надзвичайно

велика кількість безцінних українських музейних, архівних, бібліотечних фондів досі вважається зниклою безслідно.

Гітлерівська окупація мала виразні ознаки культурного винищення. В роки окупації в Києві та інших містах німецькі установи дозволяли собі прикрашати свої приміщення картинами з розграбованих музеїв. Це підтверджують записи та довідки про вилучені з цією метою твори мистецтва. Але чи була картина повернута до колекцій музеїв, потрібно перевіряти у кожному окремому випадку.

Частину незаконно переміщених цінностей вдалося повернути як у ході бойових дій за визволення радянських територій, так і з території Німеччини вже після її капітуляції. Варто враховувати і той факт, що не всі незаконно переміщені та повернуті культурні цінності зберігаються у музеях та архівах. Безцінні експонати можна знайти у приватних колекціях.

Проблемним залишається і те, що колекціонери не завжди висловлюють готовність відкрити свої колекції для дослідників чи інформувати про них державу. В цьому зв'язку не можна не згадати знахідку 2012 р. у приватному володінні К. Гурліта в Мюнхені, яка стала «знахідкою століття» і з новою силою розпалила дискусію щодо походження предметів культури. Вражаюча колекція включає в себе біля 1300 полотен художників класичного модернізму. В їх числі роботи Пабло Пікассо, Марка Шагала, П'єра Огюста Ренуара, Анрі Матісса, Еміля Нольде. За оцінками експертів, загальна вартість «знахідки століття» перевищує 1 млрд євро. За оцінками німецьких експертів, декілька творів з колекції Гурліта буди конфісковані нацистами під час Другої світової війни.

Випадки повернення в Україну, переміщених творів мистецтва, які багато десятиліть поспіль вважалися втраченими назавжди, трапляються доволі рідко. В цьому зв'язку не можна не згадати відомого українського мецената сучасності – Олександра Фельдмана, який на одному з аукціонів викупив власним коштом втрачену картину і повернув її музею Богдана і Варвари Ханенків.

Так, донедавна вважалось, що частина колекції музею загинула під час пожежі 17 лютого 1945 р. у замку Вільденхофф поблизу Кенігсберга. Однак у травні 2011 р. інформація про продаж картини Корнеліса Пуленбурга «Аркадійський краєвид» (Утрехт 1594/1595–1596 рр., олія, дерево) з'явилася на сайті одного з європейських аукціонів. Фонд О. Фельдмана профінансував усі необхідні витрати для її повернення в Україну. Картина К. Пуленбурга походить з колекції засновників музею Богдана і Варвари Ханенків. У довоєнній експозиції картина «Аркадійський краєвид» посідала важливе місце як еталонний твір, підписаний автентично монографією художника.

Варто зазначити, що 15 лютого 1993 р. була укладена міжурядова угода між Україною та Німеччиною про культурне співробітництво. В документі йшлося, зокрема, про повернення власникам чи їх спадкоємцям втрачених або незаконно вивезених культурних цінностей. 13 липня 1993 р. був підписаний двосторонній протокол з проблем культурних цінностей, що були втрачені або незаконно переміщені під час Другої світової війни та в наступні роки.

Документ передбачав створення Міжурядової українсько-німецької комісії з проблем повернення культурних цінностей. В складі комісії мали діяти робочі групи в галузі музеїв, архівів та бібліотек, а також здійснення пошуку і уточнення відомостей про переміщені культурні цінності, що перебувають на територіях сторін. Була передбачена взаємна передача таких предметів культури. У цей період в рамках двосторонньої співпраці Україна передала німецькій стороні цілу низку культурних об'єктів. Зокрема археологічний комплекс із 8 тис. фрагментів кераміки і виробів зі скла, що походив з поселення древніх германців I–III ст. З фондів Київського музею західного та східного мистецтва до Дрезденської картинної галереї було передано три альбоми з гравюрами XVIII ст. З Німеччини в Україну були передані втрачені в роки війни 83 предмета періоду енеоліту з колишнього Херсонського історико-археологічного музею.

До найважливіших повернень культурних цінностей з України до Німеччини належать так звані «архів Баха» Берлінської співочої академії, архівні документи, пов'язані з Й.В. фон Гете, кілька альбомів літографій та гравюр XVIII ст., колекція археологічних матеріалів з поселень давніх германців, малюнок “Veduta di Valmontone” Г.Ф.Августа Лукаса з Дрездена. Твір Георга Лукаса належав приватній особі в Україні, котра запропонувала передати його посольству ФРН. Згодом німецьким експертам були передані списки 248 видань з бібліотеки «Розаріум» м. Зангергаузен, які після війни потрапили до бібліотеки Національного ботанічного саду ім. М. Гришка. Переговорний процес щодо повернення того чи того об'єкту часто триває роками.

Таким чином, українськими експертами при вирішенні проблем розшуку втрачених у роки Другої світової війни культурних цінностей та творів мистецтва важливо враховувати європейську практику, включаючи досвід Німеччини останніх десятиліть.

По-перше, виглядає слушним використання політико-правових засад політики повернення культурних цінностей як державної справи. В цьому зв'язку варто переглянути і внести доповнення до Закону про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей, що запобігатиме незаконному вивезенню та ввезенню культурних цінностей, взявши за зразок сучасний Закон ФРН про захист культурних цінностей від 31 липня 2016 р.

По-друге, видається актуальним створення профільної науково-дослідної установи, покликаної активізувати виявлення та повернення відчужених та переміщених українських культурних цінностей. Виглядає доцільним поновлення активної роботи Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України. За зразок організації роботи профільної державної установи варто взяти досвід роботи Координаційного центру захисту культурних цінностей у м. Магдебург (ФРН). Профільна науково-дослідна установа мала б скласти досконалий і максимально повний каталог культурних цінностей, переміщених з території України.

По-третє, залишається імперативним завдання підключення музеїв України до мережі Lost Art (втрачене мистецтво) з урахуванням досвіду роботи колег з ФРН та новаторських підходів музею Богдана і Варвари Ханенків, який тісно співпрацює із зарубіжними колегами у сфері розшуку, повернення, захисту та збереження переміщених культурних цінностей.

По-четверте, у площину державної політики у цій царині слід перевести пошукову роботу, пов'язану з діяльністю приватних колекцій, які виявляють інтерес до продажу предметів української культурної спадщини. Тим самим справа повернення переміщених культурних цінностей має набути державного значення.